

eine immerwährende Messe. München 1930. — P. Dr. Raphaël Rosmann OSB, Liturgie und Opferseele. München 1931. — Ravul Plus T. J. W Chrystusie Jezusie. Kraków 1932. — о. Михайло Баричко, Єрейський Провідник Духовний. Жовква 1910.

SUMMARIUM

Per gratiam sanctificantem sacerdos debet esse intime coniunctus cum Christo, non solum ut vitam vere internam agat, sed etiam ut munera sua fructuose implere possit. Sed una cum S. Bernardo dolendum est, quod „canales multos hodie habemus in Ecclesia, conchas vero perpaucas“ (S. Bern., Serm. 18); multi enim sacerdotes vitam vere internam non agunt. Sacerdos, qui sincere quaerit Deum, et qui patitur simul cum Christo, efficacius laborat in vinea Domini et praesertim dat bonum exemplum fidelibus — ut sal terrae et lux mundi (Mt 5, 13-14). Influxus autem eius in animas, vel maxime corruptas, est admirabilis, sicuti legimus in vita S. Antonii Magni, S. Basilii Magni, S. Benedicti, Francisci, Dominici, Ignatii. Sacerdotes, qui vere vitam sanctam agunt, fiunt instrumenta Dei ad sanctificationem mundi. Ad eos imprimis referri possunt illa verba Christi: „Ignem veni mittere in terram, et quid volo nisi ut accendatur?“ (Lc 12, 49).

*Д. Державник.
D. Deržavnyk.*

Вільнодумство й релігійне відродження серед української інтелігенції. *Liberalismus necnon religio renata apud homines eruditos nationis ucrainicae*

„У нас досі майже зовсім не було католицької інтелігенції, бо мало хто дбав про те, щоб виховати таку інтелігенцію. По світовій війні чимало наших освічених людей вернули до Церкви (що Нею давніше погорджували, або й поборювали її), але їхній католицизм, не зважаючи навіть на їхню найліпшу волю, є дуже кволий, бо тим людям, вихованим на засадах лібералізму, бракує католицьких засад і тому їхнє навернення є дуже часто тільки поверховне й зовнішнє, без глибокої духової переміни. Тому коли хочемо мати справді католицьку інтелігенцію, то мусимо виховати її, а не домагатися, щоб наша інтелігенція була католицька, хоч ніхто не подбав про її релігійне виховання“. (Добрий Пастир IX [1939], стор. 97).

I.

Релігійний лібералізм, тобто релігійне вільнодумство було чуже загалові української інтелігенції першої половини XIX віку: як у Великій Україні, так і в Галичині. Історія „Братства св. Кирила й Методія“ свідчить, що найідейніша молодь, яка зорганізувалася 1846 р. в тім Братстві, або бодай симпатизувала з його ідеями, була глибоко релігійна. Національна й су-

спільницька ідеологія тієї молоді спиралася на науці святої Євангелії. П. Куліш характеризує тодішню українську молодь оцими словами:

„Треба се знати, що київська молодіж була глибоко просвічена святим письмом, що се була молодіж високої чистоти духовної, і що апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіязму.

Вдохновляючись чудесами християнської проповіді серед спідленого римського царства, вона заповіт Учителя благого: возлюби ближнього твого, як сам себе любиш, виповняла перш усього, як і подобає, на тих, хто має найперше право зватися нашими ближніми. Се були добрі діти своїх отців і матірок, добрі брати своїх братів і сестер, добрі, щирі друзі своїх друзів, незлобиві терпеливці ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу. Носячи в серці рай любови і благословення, гаряче ждали вони розлити сі божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися.

Із сього благословенного на віки повабу виникла їх думка — проповідати серед просвіщених панів українських визволення з крпацтва дорогою просвіти, разом християнської і наукової“...¹.

Глибока релігійність пронизує також творчість Кулішевого сучасника, професора київського університету та основника „Братства св. Кирила й Методія“ — Миколу Костомарова. Ось як розпочинається його „Книга Битія Українського Народу“:

1. Бог создав світ: небо і землю і населив усякими тварями і поставив над усею тваррю чоловіка і казав йому плодитися і множитися і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, і кожному колінові і племену дарував край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклянялись би Йому всі люди і вірували в Його, і любили б Його, і були б усі щасливі.

2. Але род чоловічий забув Бога і оддався діяволу, і кожне племено вимислило собі богів, і в кожному племену народи повідумували собі богів, і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кровю і усіватися попелом і костями, і на всім світі сталось горе, і біднота і хроба, і нещастя і незгода.

3. І так покарав людей справедливий Господь потопом, війнами, мором і найгірше неволею².

Релігійний був теж напрям виховання української молоді в Галичині, що стояла під впливом ідей Маркіяна Шашкевича. Тому й світогляд галицької молоді до 70 рр. XIX віку був той самий, що його висловив М. Шашкевич у кінцевому акорді „Псалмів Русланових“: „Вирвеш ми очи і душу ми вирвеш: а не возьмеш милости і віри не возьмеш, а не видреш любови і віри не видреш, бо руське ми серце тай віра руська“.

¹ Твори П. Куліша, том VI, ст. 378, вид. „Руська Письменність“.

² Книга Битія Українського Народу (Накл. вид. „Нові Шляхи“, ст. 7).

Коли ж серед української молоді стало поширюватися вільнодумство?

Воно прийшло до нас разом із соціалістичними ідеями³, і то не просто з Заходу, де зродилися ті ідеї, але через Петербург, де соціалізм набирив специфічного російського кольориту.

Російська політична еміграція в краях західньої Європи старалася викликати революцію в Росії й тому перепачковувала до Росії революційну літературу нелегальною дорогою. Особливо два політичні емігранти мали величезний вплив на російську інтелігенцію: Олександр Герцен (1812-1870) і вельми впливовий Михайло Бакунін. Герцен славний революційний публіцист, протопляст і теоретик революції, як багатий чоловік (він був сином князя Яковлева) оснував у Лондоні російську друкарню й видавав там та редагував славний революційний російський часопис „Колокол“, де розвивав свої революційні думки. І саме зокрема цей часопис поширювали нелегальною дорогою в Росії. Клич Герцена був: „Нехай живе знищення й смерть — vive la mort“⁴.

Михайло Бакунін подекуди доповняв Герцена. Був це практичний революціонер і організатор революційних виступів російської інтелігенції. Подібно, як Герцен, уважав він метою революції: знищення й смерть. „Ми розуміємо революцію — каже Бакунін — як радикальний переворот, як заміну всіх форм сучасного життя в Європі на інші, що є їхнім повним

³ Творцями соціалістично-комуністичних ідей (в розумінні другої половини XIX віку) були: соціолог Кароль Маркс (1817-1882) і економіст Фридрих Енгельс (1820-1895). Оба вони створили доктрину комунізму й при кінці 1847 р. скликали до Лондону зїзд міжнародньої робітничої організації, що на ньому Маркс і Енгельс сформували програму міжнароднього робітничого руху та ясно зясували його мету. Ця програма вийшла друком у люті 1848 р. під наголовком „Комуністичний Маніфест“. На тезах цього маніфесту Маркс почав класти основи нового ладу для „усуспільненого людства“. Так повстав завдяки Марксові 1864 р. „Міжнародній Союз Робітників“, або „Перший Інтернаціонал“. До нього належали також російські революціонери-емігранти під проводом анархіста Михайла Бакуніна (1814-1876), що з Лондону кермував революційно-соціалістичною пропагандою в Росії та в „Першому Інтернаціоналі“ дійшов до такого значіння, що виповів боротьбу ідеології Маркса й створив окрему групу своїх прихильників „бакуністів“, що протиставились прихильникам ідеології Маркса — „марксистам“. Спори між „марксистами“ й „бакуністами“ загострилися так, що 1872 р. на конгресі в Газі марксиста виключили „бакуністів“ із „Першого Інтернаціоналу“. Але те виключення так потрясло організацією „Першого Інтернаціоналу“, що він 1876 р. розв'язався. Аж 1889 р. прийшло до „Другого Інтернаціоналу“ — „соціалістичного“. Він різниться від „Першого Інтернаціоналу“ тим, що не прив'язує великої ваги до боротьби за політичну владу, лишень звертає свою увагу на зорганізування робітничих мас та виступає в обороні їхніх „класових інтересів“. Цей „Другий Інтернаціонал“ формально існує аж досі й до нього належать соціал-демократи всіх народів. „Другий Інтернаціонал“ більшовики прозвали „соціал-зрадниками“ і 1919 р. оснували в Москві „Третій Інтернаціонал“, „Комуністичний Інтернаціонал“, або в скороченні — „Комінтерн“. Ціллю „Комінтерну“ довести до всесвітньої революції та установити в усіх краях „диктатуру пролетаріату“.

⁴ M. Zdziechowski, Europa, Rosja, Azja, 194.

противенством“⁵. Щоб ті нові форми повстали, то треба зовсім зруйнувати старі, бо — як пише далі Бакунін — „коли б збереглась хоч би одна стара форма, то через те збережеться зародок з можливістю нового їх розквіту в будучності“⁶.

Отже як Герцен, так і Бакунін не прямували до того, щоб зреформувати російську державу, лишень намагалися зовсім знищити її з усіма її установами так, щоб ніщо (по латинськи *nihil*) з неї не залишилося та щоб на її руїнах грядучі покоління могли оснувати нову державу на засадах розуму й справедливості.

Цими ідеями Герцена й Бакуніна всуміш із ідеями Маркса й Енгельса переймалася російська молодь так скоро, що вже 1862 р. письменник Іван Тургенєв (1818-1883) у своїй повісті „Батьки й діти“ констатує пропасть між старшим поколінням (батьками) і молодим поколінням (дітьми). В цій повісті виступає тип нового покоління — Базаров (предтеча большевиків!). Тургенєв назвав цих нових людей „нігілістами“ й цю назву дістали члени революційної організації „Народня Воля“, що проявляли свою діяльність кривавими ділами: динамітом і атентатами (атентат Кароказова 1866 року на царя Олександра I, вбивство царя Олександра II і т. д.).

Ці нові революційні ідеї не минули й України. Під впливом революційної, нелегальної літератури, велика частина української молоді зійшла на манівці. Відомі нам із повістей Нечуя-Левицького, Кониського й інших „космополіти“ почувалися „горожанами всього світу“. Вони відкидали не тільки релігію, але також і все те, що називаємо національними прикметами. Іван Франко, очевидно на старості літ, твердить, що указ із 1876 р., яким заборонили друкувати книжки українською мовою на території російської держави, треба уважати тільки за малу частину горя українського народу. „Далеко гірше було те — пише він — що в значній частині української суспільности запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для розвою української національності. Під впливом непереверених соціалістичних теорій одна часть найгорячішої і найздібнішої молодіжї доходила до повної неґації всякої народности, до погляду, що в Елюзіюмі будущего, недалекого (як тоді вірили) соціалістичного раю потонуть усякі національні партикуляризми і що загалом розв'язання економічних питань безмірно важніше від усіх інших. „І що ви пишете та друкуєте? — згідно говорив мені (І. Франкові) один із приїзжих Українців. — Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишев-

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

ський. Тепер треба тільки виконати те!“ В кругах тої української молодіжи панувало переконання, що розвій іде до зливання народностей до купи і що плекання якоїсь національної окремішности, то регрес. Розуміється, що заборона українського слова для таких людей не мала ніякого значіння, а дехто навіть був готов бачити в ній прислугу для російського поступу...“⁷.

Такий небезпечний був соціалізм і анархізм для України, коли навіть Франко, що в своїй молодості, як побачимо опісля, був пропагатором тих самих ідей — тепер по 25 літах видає строгий засуд на ті „непереварені соціалістичні теорії“, що — скажемо від себе — потоптали релігію в Україні, торували дорогу большевизмові з його безбожництвом та своєю утопійністю підготовляли катастрофу української державности в 1918-1920 рр.

II.

Між молодими українськими соціалістами в 60 і 70 рр. минулого століття вибилися два найталановитші й найактивніші — Михайло Драгоманів (1841-1895) і Сергій Подолинський (1850-1891). Оба вони походили з інтелігентних, заможних родин і тому мали змогу осягнути високу освіту. Оба вони ділали опісля на еміграції й оба пропагували соціалістичні ідеї серед української молоді.

Сергій Подолинський вже як студент медицини своїми спосібностями звернув на себе увагу одного з найвизначніших російських революціонерів — Петра Лаврова (1823-1900), що познайомив Подолинського з Енгельсом і Марксом⁸.

Під впливом Марксового „Капіталу“ пише Подолинський твір, в яким dokonує „відкриття, що людська праця може довше задержувати соняшну енергію на поверхні землі і примушувати її ділати, ніж це було б без неї“⁹. Вже те саме, що ця праця С. Подолинського стає предметом переписки між творцями соціалістично-комуні-

⁷ Писання Івана Франка IV. (Молода Україна, часть I, ст. 2-5).

⁸ Довідемося про це з листа С. Подолинського до К. Маркса. Зміст цього листа такий: „Монпеліє, 30 III. 1880. Високоповажаний Пане! З надзвичайною приємністю посилаю Вам малу працю, до написання якої першу заохоту дав мені Ваш твір „Капітал“. Можливо Ви пригадуєте собі, що я мав честь познайомитись з Вами літом 1872 р. в пана Енгельса, за посередництвом пана Лаврова. Я надіюсь, що незадовго зможу опублікувати в „Revue Socialiste“ кілька приложень моїх думок до різних продукційних форм. Крім цього приготвую більшу працю ілюстровану прикладами, але я ще не певен, яку маю вибрати для неї мову — французьку, чи німецьку. — З глибоким поважанням С. Подолинський“.

⁹ Цей цитат винятний з листа Енгельса до Маркса, написаного дня 19. XI. 1882 року. А саме вище згаданий твір С. Подолинського був предметом переписки між Енгельсом і Марксом. Задержались два листи Енгельса з 19. і 22. XII. 1882 р., в яких Енгельс критично аналізує „відкриття Подолинського“. (Ці листи разом із двома

стичної ідеології, свідчить про великі спосібності С. Подолинського, А з другого боку ця переписка з Марксом це доказ, як соціалістичні діячі закладали сіті на нашу найспосібнішу молодь. Бо оце 49-літній старий революціонер, філософ-соціолог, чільний публіцист і редактор революційного часопису „Впередь“¹⁰ — Петро Лавров, веде 22-літнього Подолинського до Енгельса, де гостем був також Маркс, і тут познайомлюється Подолинський з цими двома людьми, що мали (вже 1872 року) європейську славу. Ця хвиля глибоко записалася в душі С. Подолинського й він пригадує в своєму листі 1880 року цю хвилю К. Марксові, пересилаючи йому авторський примірник свого твору. Не збереглася, щоправда, відповідь К. Маркса на цього листа, але з другого листа С. Подолинського до К. Маркса¹¹ довідуємося, що К. Маркс не тільки подякував С. Подолинському відвратною поштою за авторський примірник, але що більше: він висловив свою журбу з приводу лихого стану його здоровля. Звідкіля такі інформації мав К. Маркс про Подолинського — про це не довідуємося з листа. Але цей жест К. Маркса супроти молодого лікаря С. Подолинського приніс йому, як читаємо в його листі, „таку сердешну радість, яка йому рідко трапляється“.

Так чужинці вмiли приєднувати нашу молодь для своїх цілей тоді, коли наші діячі не могли дати своїй молоді жертівника, що на ньому горів би її щирий запал для добра свого народу. І С. Подолинський пропагував соціалістичні ідеї не тільки в чужомовних журналах, але також разом із М. Драгомановом і М. Павликом оснував у Женеві періодичний журнал „Громада“¹², якого перша книжка появилася (за листопад і грудень) 1880 р. В програмі цього часопису піднесено ті самі соціалістично-анархістичні гасла, що їх 40 літ пізніше бажали реалізувати в Українській Народній Республіці соціалісти „Цен-

---

листами С. Подолинського до К. Маркса подані в публікації: Н. Ленін, Світгляд К. Маркса. Збірка статей. Львів 1923).

¹⁰ Виходив у Лондоні. Редакція (Лавров!) прислала 1876 р. революційно-соціал. видання м. і. до бібліотеки „Академического Кружка“ у Львові (диви: Альманах віденської „Січі“, ст. 402).

¹¹ Зміст другого листа С. Подолинського до К. Маркса є такий: „Монпеліє, 8. IV. 1880. Високоповажаний Пане! Думаю, що не зможу краще подякувати Вам за Вашого листа, як признавшись, що він приніс мені таку сердешну радість, як це мені загалом рідко трапляється. Ваша журба про мое здоровля мене надзвичайно схвилювала і тому я спішу повідомити Вас, що справа не стоїть так лихо, як це Ви мабуть чули. Коли мої лікарські відомости не заводять мене, то є мій організм на стільки витривалий, що він уможливить мені працю ще довгий час. З надзвичайною нетерпеливістю чекаю я Вашої думки про мою спробу погодити надвишку праці з сучасними фізичними теоріями. — З глибоким поважанням С. Подолинський“.

¹² Від 1877 р. М. Драгоманів видав 3 книжки „Громади“. Було це видавництво неперіодичне. (Диви І. Франко, Укр.-руська література, ст. 188-9, 282-5).

тральної Ради“, як: „повна автономія всіх громад“, „спільна власність землі та продукційних знарядів“, домагання „позитивної науки про речі природні і громадські“ і бажання „при першій случаю скасувати державне військо і позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружа і знав з ним обертатися“. В дусі соціалістичної програми помістив С. Подолинський у „Громаді“ дві обширні статті: „Громадівство (соціалізм) і теорія Дарвіна“¹³; „Громадівський рух в Англії і Ірляндії“, та коротку статтю: „Перегляд громадівського руху в Европі“. Подаючи оцінку статей двох книжок „Громади“, І. Франко вважає за найцінніші саме статті С. Подолинського, очевидно — для соціалістичної пропаганди¹⁴.

Видавши ще два великі популярні твори: „Здоровля і життя людей на Україні“ і „Ремесла і фабрики на Україні“, С. Подолинський не діставши з дому обіцяних грошей (він видавав „Громаду“ своїм коштом!), виїхав 1881 р. з Женеви й поселився в Монпеліє (в південній Франції), де незабаром важко занедужав на нервовий розстрій і з цієї недуги вже невилічився: 1891 р. вмер у лічниці для божевільних.

III.

Багато більший вплив мав на українську молодь у Галичині Михайло Драгоманів. Особистим контактом, перепискою й публіцистикою повних 20 літ формував він зовсім новий світогляд тієї молоді, прищиплюючи їй релігійний лібералізм і соціалістичний анархізм¹⁵.

Його шкідливими ідеями переймалися найспосібніші з українського студентства в обох центрах українського студентського життя — в Відні й у Львові. У Відні українське студентство, зорганізоване в „Січі“, було загипнотезоване „драгоманівщиною“: „Наймилішим предметом відчитів, дискусій і дебат — пише сучасник, Григорій Цеглинський — був будучий соціалістичний рай на землі, устроений на основі свободи, рівності і вселюдського братерства — рай, який розмальовували пре-

¹³ Інші статті, як нпр. стаття Анни Павлик п. н. „Мої і людські гріхи, а панська і попівська правда“, або подібні їй статті М. Павлика грішили таким галицьким примітивізмом, що їх ніяк було порівнювати з талановитими статтями С. Подолинського.

¹⁴ Як Драгоманів, так і Подолинський чужі слова: „соціалізм, соціаліст, анархія“ ітп. українізували на: „громадівство, громадівський, безначальство“.

¹⁵ Під ці негативні сторони драгоманівського впливу на українську молодь, треба піднести й позитивні ідеї, що їх речником був той самий Драгоманів, а саме: 1) здобування позитивного широкого знання на європейських зразках; 2) абстиненція молоді від практичної політики, а зате інтенсивне здобування політичної освіти. Але апостоли драгоманівщини ці ідеї відкинули й пропагували тільки безбожництво й соціалістичний анархізм. (Диви: С. Томашівський, Драгоманів і молодь. „Політика“ I. ст. 44).

легенти в таких принадних і пориваючих красках, що ціле товариство, наче загіпнотизоване, забувало дійсність і як діти переносилось уявою в той чудесний, казочний час, в яким не буде ні панів, ні рабів, ні голоду, ні холоду, ні неволі, ні саможолі, а для всіх воля, доля, гаразд...¹⁶.

Були між молодю й противники соціалістичної дурійки, та їх було небагато. Вони опам'ятували зачаджених соціалізмом товаришів і вказуючи на національний напрям праці чехів, говорили: „...Нам радше ратувати народність, берегти перед польонізацією і русифікацією, займатись просвітою народу, його письменством, наукою, історією, етнографією, як се роблять наші брати в Галичині у Львові...“¹⁷.

На це відповідав соціаліст: „Не терплю я тих національних комедій. Ті чехи не вилічаться мабуть ніколи з своєї національної дурійки, як наші в Галичині... Ідїть собі вже раз з тим львівським реакціонерством до лиха, де окрім старого, пережитого і аж до утоми оклепаного народництва нічого більше не знають і не в силі пізнати. Народництво тай народництво. Поза той політичний буквар і носа не витиснуть. Величають Шевченка так, як москвофіли свій типик, не поминаючи, що і Шевченко вже пережився, а наступила ера нова, ера соціяльна, революційна, ера, так би сказати Драгоманова¹⁸.

А у Львові? Ситуація така сама, як не гірша. Нові думки української молоді, під впливом драгоманівської ідеології, висловив 22-літній Іван Франко у своїм віршованім маніфесті, писанім у тюрмі, п. н. „Товаришам із тюрми“. Подаємо цей маніфест у цілості:

Обриваються звільна всі пута,
Що вязали нас з давнім життям:
З давніх брудів і думка розкута —
Ожиємо, брати, ожием!

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані Бога,
Ні за панство неситих панів.

Ожиємо новим ми, повнійшим
І любовю огрітим життям:
Через хвилі мутні та бурливі
До щасливих країв попливем.

Наша ціль — людське щастє і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике всесвітнє,
Вільна праця і вільна любов!

Через хвилі нещастє і неволі
Мимо бур, пересудів, обмов,
Попливем до країни святої,
Де братерство, і згода й любов.

Треба твердо нам в бою стояти,
Не лякаться, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок вертатися взад.

¹⁶ Григорій Цеглинський, *Метаморфози. Січові спомини.* (Альманах віденської „Січі“, ст. 226).

¹⁷ *Ibidem*, ст. 225 і 227.

¹⁸ *Ibidem*, ст. 227.

Се-ж остання війна! Се до бою	Не моліться вже більше до Бога:
Чоловіцтво зі звірством стає,	„Хай явиться нам царство Твоє!“
Се поборює воля неволю,	Бо молитва слаба нам підмога,
„Царство боже“ на землю зійде.	Де лиш розум і труд у пригоді стає.

Не від Бога те царство нам спаде,
 Не святі його з неба знесуть,
 Але власний наш розум посяде,
 Сильна воля і спільний наш труд!

„Це теорія деструкції — пише Андрій Камінський — програма розкладу і блофу незрілості, дівачтва і гріхи проти основних принципів життя і культури: чародійна формула-рецепта на всі проблеми і недостачі нашої планети — мусить викликувати в зрілім чоловіці тільки усміх“¹⁹.

Подібний осуд і іншого критика: „Сухе се, плитке, демагогічне тенденційне, вивчене, непоетичне — експозитура чужої мудрости. Однак аж надто ясне „Вірую“: повний, самопевний атеїзм, повна воля (з „вільною любовю“ включно), рай („царство боже“) на землі — через соціалізм, через уперту боротьбу, через спільний труд... через „науку“, для якої Франко складає навіть осібний пеан „Наука“²⁰.

Одночасно Михайло Павлик у своїй новелі „Ребенщук-ова Тетяна“ пропагує вільнодумство між селянством у сфері „вільної любови“ й проповідує такі тези: „Роби так, як тобі ся хоче!“ — „Іди собі, голубонько, тай жий, з ким ліпше...“ — „І най би жила без шлюбу, як би піп не дав“. — „Так повинно бути: адже нема такого лиха ізза того й межі звірями: хоть то кажеся, що в них нема розуму... А я стораз, не раз забоживбих ся, що як до того, то в них є більший розум, як у людий...“

Такі то перші плоди в літературі видала драгоманівська пропаганда релігійного вільнодумства й соціалістичного анархізму!

IV.

Австрійський уряд на соціалістичну пропаганду відповів репресіями. Перевели ревізії й арештування серед української університетської молоді, І. Франка й М. Павлика поставили перед суд і він засудив їх обох на тюрму.

Як поставилось громадянство супроти тих подій? Мабуть найкращу відповідь на це питання дає уривок зі спогадів сучасника — д-ра Ярослава Окуневського (сина пароха

¹⁹ Андрій Камінський: Загадка України і Галичини, ст. 58.

²⁰ о. Г. Костельник, Ломання душ, ст. 54.

Яворова на Гуцульщині), тоді студента університету. Уривок цей наводимо дослівно²¹:

„Діялось се в 70 роках минулого століття, після першої нагінки за українськими „соціалістами“.

Драгоманів був для усіх батьків, що синів на університет виражали, щось гірше антихриста: „Він руську молодіж зводить, арешти ними напихає, християнську віру руйнує“.

„Хто руську молодіж на бездорожа зводить, той ворог руського народа, то ляхський шпiон і агент“ — рішив мій батько.

У нашу хату в Гуцульщині загостив Василь Михайлович, матурист із руської гімназії у Львові. Його бліде лице з чорною борідкою та довгими кучерями нагадувало образ Христа-Спасителя — очі горіли полум'ям, а його милий голос так вкрадався до серця.

Він говорив так щиро, так від душі. Біхнер, Джон Стюарт Мілль, Ляссаль, Маркс, западньо-європейська культура, еманципація жіноцтва, праця для мужицтва, — всі ті і інші кличі зливались в його бесіді в таку гармонію, отвірала такий широкий вигляд для прибитого і приниженого „Рутенця“, що терпить душею і не видить перед собою ніякого виходу, що ті його слова слухались, як Боже обявлення.

„Та може воно і Драгоманів рацію має“, бурмотів мій батько.

Жіноцтво просто пропадало за Василем, він якби гіпнотизував усіх.

„Не хочу я дармоїдкою білоручкою бути“, сказала собі Соня та засіла за латину і греку.

„Ой не гаразд Запорожці, не гаразд зробили“ — співав Василь своїм прегарним барітоном сю пісню, що ледви почалась із Львова розходитись по краю.

„Сука-мати, Катерино, що ти наробила?

Степ широкий, край веселий та занапастила!“ так і різало серця. — Жіноцтво ледви слъози здержувало, мої вуйки, що замолоду в широченних шараварах козакували, знов запалились козацьким завзяттям, а в серцях молодих гімназистів загоріло полум'я віри в ліпшу будучність і завзяття до тяжкої праці для свого народа.

Драгоманів, западньо-європейська культура ітд. стали тим мостом, що має завести руський народ до ліпшої долі“.

Що ж каже нам цей спогад? — Українська інтелігенція, особливо духовенство було схвильоване арештуваннями, переведеними серед української молоді²², кидало громи на Драгоманова, але було безсильне супроти нових ідей, не могло й не вмiло їм протиділати. Бачимо, що парох Яворова, о. Окуневський, сам піддається пропаганді львівського матуриста й з резигнацією „бурмотить“: „Та може воно і Драгоманів рацію має!“ Той самий Драгоманів, що його о. парох недавно ува-

²¹ Д-р Ярослав Окуневський, Василь Чудотворець. (Альманах віденської „Січі“, ст. 190-191).

²² Тоді арештували насамперед закордонних українців: Сергія Ястрембського з Харкова й Антона Ляхоцького з Києва, а потім: М. Павлика, І. Франка, Івана Мандичевського, Олексу Заячківського, Івана Белея й Остапа Терлецького. (Диви: О. Назарук і О. Охримович, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові. [Альманах віденської „Січі“, ст. 403]).

жав „ляцьким шпіоном і агентом“. І в домі о. пароха молодий матурист стає паном ситуації, його пропаганді піддаються всі: жіноцтво, пристаркуваті вуйки й зокрема гімназійна молодь. Те, що, молодь чула в парохіяльнім яворівському домі, повезла опісля до своїх гімназій, а катихити або не звертали уваги на новий рух серед нашої молоді, або своїм поведенням супроти неї (як напр. відомий зі спогадів д-ра Є. Олесницького о. Копитчак у Тернополі) ще підсичували цей рух.

Треба признати, що „Слово“, „Сіон“, „Правда“, Верхратський у своїй брошурі та деякі патріоти з провінції обурилися на Драгоманова за його безпощадну критику галицьких провідирів²³, але Драгоманів гостро відгризався „песиголовцям“ (так називав Драгоманів галицьких народовців)²⁴. Це підхоплює молодь тай собі критикує до схочу батьків. Напр. І. Франко пише своїх „Ботокудів“, що в них так зогиджує батьків, що й сам Драгоманів (як це признає Франко) не радив друкувати того твору²⁵. Тому аж у другому виданні збірки „З вершин і низин“ (1893 р.) помістив Франко „тільки виривки з „Ботокудів“, переплітані прозовим рефератом з того, що по моему не стоїть тепер друкувати так, як тоді було написане“²⁶. Словом — проблема: „Батьки і діти“ Тургенєва, копіювана з російського життя, виринула в нас у небувалій гостроті. Відношення між „батьками і дітьми“ загострювалося, що так скажемо, з дня на день. Демонстраційна участь молоді в похороні студента Нарольського²⁷, без участі священика, огірчила старших. Але молодь уважала це за доказ свого „поступу“ й стала виступати в ролі диктатора. Від того часу вона „жила в дуже напружених, часами ворожих взаєминах зі старшими і виступала проти старших дуже гостро і при кожній нагоді“²⁸.

Наведемо деякі приклади. На врочистім Шашкевичівському концерті (в салі Фрозін) в імені молоді виступив Микола Ганкевич (відомий опісля соціаліст-пепесівець) з промовою, що в ній під адресою старшого покоління сказав між іншим таке: „Бонзи, що знищили Маркіяна, а тепер побіджені його ідеєю, величають його“. Прийшло до гострого конфлікту, мало не до бійки, і молодь мусіла опустити салю²⁹. На комерсі по Шевченківському концерті на промову проф. Вахнянина відповів представник, молоді Євген Левицький, гостро критикуючи націо-

²³ Ibidem, ст. 402.

²⁴ Драгоманів, Листи до І. Франка I, ст. 202.

²⁵ І. Франко, З вершин і низин, III вид. (Сімовича), ст. 215.

²⁶ Слова самого І. Франка в передмові до I. видання, що передрукована в III-ім виданню, ст. 94.

²⁷ Хроніка руху укр. акад. мол., ст. 409.

²⁸ Ibid., ст. 417. ²⁹ Ibidem.

налізм. На те Євген Олесницький: „Нація не є ніякою формою, її можна вирвати тільки з серцем“⁸⁰. Загалом тодішня соціалістична молодь відносилася негативно до формального націоналізму („що мужикови з того, що його ґрунт зліцитують по руськи?“) й заперечувала принцип державности, виходячи з непередуманих, теоретично-анархістичних („громадівських“!) преміс і до програми радикальної партії втягнула боротьбу з вірою (раціоналізм у справах віри).

Ті засади вщиплювала старша молодь і в гімназійну молодь, яка вступивши в університетські мури, ставала ще радикальніша. Нпр. 1896 р. ухвалив виділ студентського товариства запросити на вечерниці тільки тих людей, „що дотепер не спроневірилися ідеям, які визнає українська поступова молодіж“⁸¹. Однак цю ухвалу мусів виділ анулювати на найближчому засіданні, бо показалось, що нікого було б просити на концерт⁸¹... Або того самого року (дня 11. березня) відкинули внесок одного з виділових, щоб портрети Маркса й Ляссаля зіймати з тієї стіни, де висів портрет Шевченка, „бо вони жиди“⁸². Відкинули також внесок, щоб на вечерниці просити Митрополита, Кардинала Сильвестра Сембратовича⁸². Ті оба внески та їх відкинення багато говорять.

Загально кажучи, українська університетська й старша гімназійна молодь 90 рр. минулого століття під впливом „драгоманівщини“ ставилася до Церкви й релігії негативно. Дуже вірно схарактеризував світогляд тодішньої молоді Володимир Охримович оцими словами: „Релігію й релігійність я вважав, коли не хоробою, то щонайбільше сонною марою, яка повинна розвіятися перед світлом розуму й науки. Релігійні вірування я вважав казками, церковні обряди — забобонами, церковні будівлі пам'ятниками низшої культури, священиків — людьми, що живуть з людської дурноти. Спасення людства я бачив в раціоналізмі й соціалізмі; я вірив в безнастанний прогресивний розвиток людства, в його поступ, який неминуче доведе людство до соціалістичного ладу та що тоді настане рай на землі“⁸³.

Такий світогляд, як його висловив у вище наведеній сповіді д-р В. Охримович, став на переломі XIX і XX ст. власністю усієї нашої інтелігентної молоді з незначними винятками. Тому читаним, освідомленим і поступовим уважався тільки той юнак, що бодай перечитав книжку Дрепера „Боротьба віри з наукою“ (в перекладі М. Павлика) і грубу польську брошуру

⁸⁰ Ibidem.⁸¹ Ibidem, ст. 425.⁸² Ibid., стор. 426.⁸³ Д-р В. Охримович: Чому я навернувся, ст. 4.

з пожовклими картками п. н. „Idea“⁸⁴. Бувало, як гімназист діврався цієї книжки, то читав її аж поки не скінчив — звичайно цілу ніч. По прочитанні її уважався вже за „скінченого“ атеїста.

V.

Та коли досі своє вороже відношення до Церкви й релігії проявила тільки частина університетської молоді — то 1909 року, у днях від 11-14 липня „І. Всеукраїнський Студентський Конгрес“ по рефераті Дмитра Донцова ухвалив антирелігійні резолюції, в яких домагався усунення науки релігії в цілім шкільництві та закриття богословського факультету в університеті (про який українці щойно боролися!). Таке домагання реклямовано тоді, як домагання „вільної школи“⁸⁵. Реферат Донцова, виголошений на тім конгресі, вийшов друком, але його сконфіскувала прокуратурія. Та з протекції тодішнього соціалістичного посла Семена Вітика й тов. інтерпелянтів цей реферат дійшов до рук суспільности, як легальна брошура п. н. „Школа а релігія“.

„Цей конгрес — писав о. Стефан Білінський — записався в пам'яті нашої суспільности отсим, що українська академічна молодіж погордила вірою своїх батьків. Відцуралася своєї історії, минувшини і традиції, та зовсім забула, що віра се душа народа. Академічна молодіж на своїм зїзді проголосила — як звісно — *urgē et orbē* круціяту і взялася на життя і смерть вести війну — з ким?.. З Церквою! З тою Церквою, що від колиски берігла нарід від загибелі і цілковитого винародовлення, що по всі часи була правдивим огненним стовпом, чи в лютих часах татарського, чи польського, чи навіть московського лихоліття...“⁸⁶.

Реакція громадянства проти тієї нерозумної антирелігійної демонстрації була слаба. Коли не більшість, то певно половина громадянства зі своїм головним пресовим органом зайняла вигідну позицію нейтральности⁸⁷. Вона не потакувала молоді, але й не картала її. Ні с'як — ні так! Молодь не могла цього розуміти інакше, як тільки: „*qui tacet, consentire videtur*“. Радикали й соціалісти зі своїми пресовими органами оплескували мо-

⁸⁴ Про цю брошуру згадує О. Маковей у своїй новелі „Весняні бурі“. Куповалася її в антикварнях за 3-4 шістки (0'60—0'80 австр. кор.)

⁸⁵ „Вільну школу“ називано тоді також „Ферерівською школою“, бо основником „новітньої“ або „вільної школи“, що в ній діти виховувались би без релігії, був Феррер Франсіско (1859-1909), еспанський анархіст. Таку „вільну“ школу мають тепер большевики.

⁸⁶ о. Стефан Білінський, Матеріалістичний світогляд в кругах шкільної молодіж, його причини і наслідки, ст. 15-16.

⁸⁷ Ibid., ст. 17.

лодь, одні лишень „клерикали“ з „Ниви“ й „Руслана“ виступили рішуче проти антирелігійних резолюцій молоді³⁸, але двотижневик „Нива“, як становий орган духовенства, мав читачів тільки між духовенством³⁹, отже на світську інтелігенцію й зокрема на молодь він не мав впливу. А що до „Руслана“, то це був орган найбільш тоді непопулярної політики Барвінського — тому й його голос не находив послуху в противників тієї політики⁴⁰. Крім того між „Нивою“, а „Русланом“ приходило часто до контроверсій⁴¹.

Тим неначе заохочено академічну молодь до дальших антирелігійних демонстрацій. Сталось це на II. Всеукраїнським Студентським конгресі⁴², що відбувся в днях 3-5 липня 1913 р. у Львові, в салі „Народнього Дому“. На дневному порядку цього конгресу був реферат Ярослави Секели про національне виховання. Над цим рефератом розвинулась дискусія й один із дискутантів виступив проти „клерикалізації“ школи та поставив таку резолюцію: „З огляду на те, що найбільшим лихом сучасної школи є клерикалізм і брак справжньої педагогіки, чого об'явом є побіч великанської прірви між молодіжею й учителями та машинального середовічного виховання, численні страйки і самовбійства молодіжи — конгрес жадає перебудови теперішньої школи на школу вільну від усякого клерикалізму та школи, якаби гармонійно улажувала відносини між учениками та учителями і давала справжнє виховання“.

Над цією резолюцією, що домагається школи на взірцях шкіл Ферера, далі велася дискусія. Один із промовців уважав наше духовенство за неспосібне до ніякої національної праці, бо воно безоглядно послухне приказам Риму. Другий промовець підніс клич: „Los von Rom“⁴³. Інший знову (це був націонал-демократ) сказав дослівно таке: „Нас дотепер виховували школи, єпископи, папи, святіші синоди; треба це змінити“.

³⁸ В обороні християнського світогляду перед ухваленими резолюціями появилися дві брошури: о. Н. Садовського: „Антирелігійна резолюція академічної молодіжи“ і о. Стефана Білинського: „Матеріалістичний світогляд в кругах шкільної молодіжи, його причини і наслідки“.

³⁹ Наклад „Ниви“ по обчисленню з дня 30. IV. 1909 р. виносив 924 чисел, з того галицьке гр. кат. духовенство побиало 793 примірники, а світські люди в Галичині 14 примірників. (Диви „Нива“ за 1909 р., число за липень, ст. 675-9).

⁴⁰ „Руслан“ виходив за субвенцією австр. Міністерства закордонних справ. Його наклад був мінімальний.

⁴¹ Скликали цей конгрес з приводу 40-ліття літературної й наукової діяльності Івана Франка.

⁴² Диви нпр. статтю о. д-ра Яремка „Нива“ і „Руслан“: ст. 117 за 1911 рік, або рубрику „Біжучі теми“ і дискусія над цими темами (нпр. ст. 188 і наступні того самого річника).

⁴³ Молодий тоді політичний клич австрійських всенімців (Alldeutsche), які вели пропаганду за протестантизмом (і не без успіху).

Вкінці забрав голос нестудент, різбар із Великої України — Михайло Гаврилко, і висловив думку, що ми повинні схилюватися не до християнства, переповненого рабськими й чужими тенденціями, а радше повернути до поганства наших предків, бо воно є рідне нашій культурі (!!).

Вражений цією дискусією над церковним питанням, забрав слово сам ювілят, Іван Франко. Він назвав цілу дискусію дитинством і недвозначно осудив антиклерикальні вискоки промовців. „Такі кличі — говорив він — як „Los von Rom“ у наших часах і серед наших обставин показують мале зрозуміння діла, бо куди прим. прихилитися нашому духовенству на випадок відриву від Риму?“⁴⁴.

Та не зважаючи на промову ювілята, при голосуванні прийняли всі антирелігійні резолюції, а деякі з них навіть одностайно. До вище наведеної резолюції в справі ферерівської школи зголосили поправку, а саме, щоб замість слів „найбільшим лихом сучасної школи є клерикалізм“, помістити слова: „одним з лих сучасної школи є клерикалізм“, але ця поправка при голосуванні не вдержалася. Така була протицерковна завзятість молоді.

Кінчаючи своє звітлення з нарад II. Всеукраїнського Студентського Конгресу, писала „Нива“ ось таке:

„Так поставилася наша університетська молодіж супроти християнства і Церкви. Може дехто потішатися тим, що на тисячу з горою наших студентів підчас голосування над резолюціями була на салі всего сотка студентів. Та це потіха не велика. Коли наші, неприсутні, з резолюціями не годилися би, повинніби були внести відтак протест проти тих резолюцій. Тимчасом про якийсь протест нема й мови. Справа представляється тим сумніше, що між промовцями і голосуючими були не лише радикали та соціялісти, але також націонал-демократи (тут наводить „Нива“ імя представника). Правда, старша інтелігенція висміяла і осудила „подвиги“ академічної молодіжи, сам Франко назвав їх дитинством, але чи ідеї проголошені на конгресі остануть зовсім без впливу серед нашої суспільности? Знаменне і те, що досі формально ніхто компетентний не осудив прилюдно учасників конгресу за їх проти-християнські і протицерковні виступи. А такі некультурні, що лише так їх назвемо, виступи, прим. за введенням поганства або за введенням у нас (!) Ферерівської школи, чи вони тільки церковній справі ворожі? Чи не місце тут забрати голос також всім тим, котрим лежить на серці бодай справа просвітна або політична нашого народу? Чиж не випадало було тут забрати голос хочби тим, котрим ходить взагалі о добру славу нашої української суспільности? Чиж видвигання таких домагань з боку цілої академіної молодіжи без нічийого протесту не свідчить наглядно про нашу некультурність? Вартоби над тим застановитись і нашій академічній молоді і тим, що мають на неї який-такий вплив“.

Ось до чого довела нас „драгоманівщина“ на передодні великого історичного іспиту народів — всесвітньої війни. Це налякало навіть старого Франка⁴⁴, що замолоду сам пропагував подібні думки (як про це свідчить хоч би вище наведений маніфест), але тепер його голосу перестороги молодь не послухала так, що його роля живцем нагадує ролю його Мойсея в відношенню до Датана й Авірона!

Тут треба згадати, що Іван Франко вже 1906 р. відпекався політичної доктрини Драгоманова, піддавши „драгоманівщину“ гострій критиці у своїй статті „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова“, поміщеній у „Літературно-науковім Вістнику“ за 1906 р., кн. 8. Тут сконстатував Франко шкідливість драгоманівського соціалістичного анархізму („громадівського безначальства“) та висловив радість, що українська інтелігенція не прийняла цих політичних думок, бо коли б була прийняла їх за свої, „то над нами, як нацією, була б висипана могила“ (ст. 239).

---

⁴⁴ Перебіг дискусії подаємо за звітанням „Ниви“ з дня 1 жовтня 1913 р., ст. 563-66.

(Докінчення в наступному числі).
